

- ²⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.65509. – Т.3. – Арк.107–110.
²⁸ Там само. – Арк.18 зв.; Т.4 – Арк.283 зв. «Важкими підрозділами» («schwere abteilungen») в німецьких військах називалися частини вогневої підтримки.
²⁹ Там само. – Арк.18–23, 73.
³⁰ Енциклопедія Третього рейха. – Москва, 1996. – С.20.
³¹ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.108. – № по оп.8. – Арк.161.
³² Там само. – Ф.5. – Спр.1737. – Арк.171.
³³ Там само. – Спр.19288. – Арк.11–50.
³⁴ Там само. – Спр.57649. – Т.2. – Арк.19–21, 58–60.
³⁵ Там само. – Ф.5. – Спр.15777. – Арк.20 зв.
³⁶ За кримінально-архівними справами ГДА СБУ.
³⁷ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.1 – Арк.202–205 зв.
³⁸ Там само. – Ф.68. – Спр.10. – Т.2. – Арк.99.
³⁹ Там само. – Ф.5. – Спр.65585. – Арк.34.
⁴⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.14. – Спр.44. – Т.1. – Арк.157–158 зв.
⁴¹ Там само. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.1 – Арк.91–94 зв.
⁴² Там само. – Ф.5. – Спр.65381. – Арк.21, 28 зв., 66.
⁴³ Там само. – Арк.227 зв.
⁴⁴ Там само. – Спр.65382. – Арк.120.
⁴⁵ Дробязко С.И., Карацук А.В. Вторая мировая война 1939–1945. Русская освободительная армия. – Москва, 2000. – С.11.
⁴⁶ Боляновський А. Указ. праця. – С.138–139.
⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.60339. – Арк.57.

The article examines the reasons for, conditions and results of attraction of Ukrainians to formation of German police in Reichskommissariat Ukraine, their institutional forms, material basis and everyday conditions of work. The author analyses efficiency of the system of additional police, its role in occupation regime functioning.

Е.В.Бистрицька*

ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО АВТОРИТЕТУ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У СТАЛІНСЬКОМУ ПЛАНІ БОРОТЬБИ З ВАТИКАНОМ (1943–1948 рр.)

На основі архівних документів аналізуються події, пов'язані з планами радянського уряду щодо перетворення Московського патріархату на центр вселенського православ'я та його використання у зовнішній політиці на завершальному етапі Другої світової війни й у повоєнний час із метою утвердження ідеологічного впливу на підконтрольних територіях.

Концепція «Москва – Третій Рим» своїм корінням сягає глибини віків і пов'язана з ідеєю звеличення Московської держави. У період загострення міжнародних відносин, які протягом ХХ ст. призвели до вибуху двох світових воєн, плани перетворення Московського патріархату на центр вселенського православ'я здобули підтримку на урядовому рівні. Так, згідно з договорами 1915 і 1916 рр. про розподіл території Туреччини між союзниками, Росія отримувала право встановлення протекторату над Стамбулом (Константинополем). Бойові дії на Галліпольському півострові 1915 р. дозволили російським дипломатам упритул підійти до обґрунтування практичних рекомендацій із церковних питань, що викликало серйозне занепокоєння Апостольського престолу та світової спільноти. А на

* Бистрицька Елла Володимирівна – канд. іст. наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

E-mail: elherman@ukr.net

завершальному етапі Другої світової війни та після її закінчення сталінський режим активно реалізовував плани щодо посилення впливу Російської православної церкви (РПЦ) у християнському світі з метою протистояння Ватикану і транслювання політичної волі та організаційних імпульсів Кремля на територіях, які опинилися у сфері впливу СРСР.

Слід зауважити, що українські науковці залишили поза увагою цю важливу тему. Вітчизняна історична наука, зокрема її релігієзнавчий сегмент, здебільшого зосереджена на вивченні державно-церковних відносин та діяльності церковних інституцій в Україні. У своїх працях І.Білас¹, Б.Боцюрків², В.Пашенко³, В.Сергійчук⁴ та інші автори, зауважуючи, що утиски католиків на зайнятих радянською армією територіях були складовою плану боротьби проти Ватикану, основну увагу сконцентрували на з'ясуванні особливостей сталінської політики щодо релігії та церкви, проблемі ліквідації Української греко-католицької церкви та її наслідках. Серед російських науковців тему використання Російської православної церкви як інструменту зовнішньої політики СРСР порушували О.Васильєва⁵, М.Одинцов⁶, М.Шкаровський⁷.

Залучивши розсекречені після 1991 р. документи Державного архіву Російської Федерації, автор даної статті пропонує розглянути події, які відбувалися в Україні, у контексті глобальних планів радянського уряду. Зміцнення структур Московського патріархату було складовою боротьби за майбутній устрій післявоєнного світу, в якому СРСР повинен був зайняти позицію лідера. При цьому РПЦ використовувалась як інструмент міжнародної політики, а ліквідація католицьких інституцій була одним із засобів її зміцнення.

Корінний поворот у ставленні радянського уряду до Російської православної церкви та інших конфесій відбувся після зустрічі Й.Сталіна 5 вересня 1943 р. з ієрархами РПЦ, а згодом і з представниками Грузинської православної церкви та мусульман. Серед причин, які вплинули на рішення Й.Сталіна певною мірою відродити церкву, історики називають кілька головних, з яких не останню роль відігравали зовнішньополітичні. Зокрема, отримання матеріальної допомоги від Великобританії та США, відкриття другого фронту в Європі уряди цих країн ставили у залежність від вирішення у тому числі релігійного питання у СРСР. На початку жовтня 1941 р. США надали радянській стороні безпрецедентний кредит в 1 млрд доларів на закупівлю озброєння й сировини. Надалі за умовами ленд-лізу передбачалося отримати ще 10 млрд доларів. У «Декларацію 26 держав», які об'єдналися в антигітлерівську коаліцію, за ініціативи Ф.Рузвельта було внесено пункт про свободу релігії. Політичний компроміс, на який пішов Й.Сталін, сприяв поживленню діяльності церкви у воєнні роки, а відновлення патріаршества стало превентивним кроком у справі обговорення проблем релігійної свободи у СРСР на Московській конференції міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (19–30 жовтня 1943 р.) і Тегеранській зустрічі керівників країн антигітлерівської коаліції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.).

Чи не головне значення у цій справі мала політична воля Й.Сталіна. Атеїзм і релігія розглядалися ним як суспільні феномени, які використовувалися або нівелювалися залежно від потреб суспільства⁸. Нетривалий період діяльності радянських органів влади на новоприєднаних територіях Західної України та Західної Білорусії у 1939–1941 рр. засвідчив необхідність продуманої ідеологічної роботи серед населення. В очах традиційно релігійної Європи, де авторитет церкви і священика був незаперечним, РПЦ своїми каналами мала забезпечити підтримку прокомуністичних партій та урядів. У першу чергу передбачалося використати православні церкви Центрально-Східної Європи.

Діяльність церкви одразу була поставлена Й.Сталіним під жорсткий контроль держави. Функції, які їй делегувалися, мали перетворити РПЦ на одну з підконтрольних режимові інституцій. Для цього ще напередодні зустрічі з ієрархами

було вирішено створити спеціальний державний орган, який би здійснював зв'язки з РПЦ. Постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р. було створено Раду у справах Російської православної церкви при уряді СРСР, яку очолив полковник (згодом генерал-майор) держбезпеки (!) Г.Карпов.

Для відновлення свого міжнародного авторитету Московська патріархія мала значний ресурс. У багатьох країнах із часів еміграції діяли російські громади. Православні російські екзархати, єпархії, духовні місії провадили свою діяльність в Європі, Північній і Південній Америках, у Китаї, Японії, Палестині, Кореї тощо. Проте лише незначна їх частина зберігала канонічні зв'язки з Московським патріархатом. Таким чином, радянському керівництву видавалося можливим відновити цю ділянку роботи, поширивши свій вплив на значну частину світу. Із Московським патріархатом пов'язувалися глобальні плани перетворення його на центр вселенського православ'я, щось на кшталт «московського Ватикану». Програма зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви передбачала діяльність за трьома напрямками: РПЦ – східні патріархати; РПЦ – автокефальні православні церкви країн Центрально-Східної Європи; РПЦ – православні громади Західноєвропейської єпархії та Карловацької церкви⁹.

Напрямок взаємовідносин «РПЦ – східні патріархати» було визначено Кремлем як один із пріоритетних. Рада у справах РПЦ займалася з'ясуванням становища східних патріархатів. В архівних матеріалах зберігаються відповідні довідки-інформації. Зокрема, у листі, який Г.Карпов надіслав Й.Сталіну, В.Молотову і Л.Берії напередодні собору РПЦ 1945 р., відзначалося, що патріарх Антіохії і всього Сходу Александр III, патріарх Александрійський Христофор є прихильниками російського православ'я; але Вселенський патріарх, архієпископ Константинополя «перебуває під сильним впливом турків»¹⁰.

Слід зауважити, що східні церкви чи не завжди відчували гострий брак коштів. До революції 1917 р. їх традиційно підтримував російський уряд. У 1945 р. НКЗС фіксував матеріальну залежність православних громад від англійців. Наявних грошей не вистачало навіть на утримання шкіл, не кажучи вже про інші потреби. Особливо у цьому плані потерпала Антіохійська церква¹¹. Тому щедра матеріальна підтримка як інструмент впливу мала широке застосування у сталінській політиці. Питання грошових субсидій присутнє у більшості звітних документів Ради у справах РПЦ, які надсилалися керівництву СРСР. У 1944 р. рада отримала 100 тис. руб. на придбання цінних подарунків для вищого духовництва. Таку ж суму за статтею «Інші витрати» Г.Карпов просив передбачити і на наступний рік¹². На початку 1946 р. він запропонував Й.Сталіну «з метою зміцнення встановлених зв'язків», а також «в інтересах майбутніх планів» надати значну матеріальну «допомогу» східним патріархатам, виділивши для цього кошти з державного бюджету і передавши їх російському патріархові Алексію. Останній вважав доцільним фінансово підтримати константинопольського (Максима), єрусалимського (Тимофія), антіохійського (Александра) патріархів, надавши їм відповідно 50 тис., 40 тис. і 25 тис. американських доларів¹³. Відповідне рішення про виділення з державного бюджету суми, еквівалентної 115 тис. доларів, було ухвалене радянським урядом того ж року¹⁴.

У налагодженні зв'язків зі східними патріархами була проведена значна робота. На помісний собор (31 січня – 2 лютого 1945 р.), який обрав патріархом РПЦ Алексія замість померлого Сергія, до Москви з'їхалися глави і представники 7 автокефальних православних церков: патріархи Александрійський і всієї Африки Христофор, Антіохійський – Александр III, католикос усієї Грузії Калістрат, від Константинопольського патріархату – архієпископ фіатирський Германос, від єрусалимської церкви – архієпископ севастійський Афінатор, від сербської – митрополит скоплянський Йосиф, а також єпископ Румунської православної церкви Йосиф¹⁵.

Уже у травні – червні 1945 рр. видавалося можливим закріпити встановлені зв'язки офіційним візитом патріарха Алексія до єрусалимського, антіохійського, александрійського патріархів, одночасно відновлюючи традицію паломництва до святих місць.

Ще більшого успіху РПЦ за підтримки Кремля досягла у Центрально-Східній Європі. У січні 1945 р. вдалося вплинути на Константинопольський патріархат у питанні зняття схизми з Болгарської православної церкви. Це був перший вагомий крок на шляху нормалізації взаємин між Московським патріархатом і Болгарським екзархатом. Окрім того, патріарх РПЦ Алексій не заперечував проти інтронізації митрополита Стефана в патріархи болгарської церкви¹⁶ та надання їй грошової позики¹⁷.

Разом із просуванням радянських військ в Європі РПЦ розширювала межі своєї юрисдикції. При цьому активно використовувалися національні, політичні, релігійні суперечності між українцями Закарпаття і Галичини. Першою «ластівкою» стала Мукачівсько-Пряшівська єпархія. 8 листопада 1944 р. її представники мали зустріч з Алексієм, згодом ще три зустрічі з митрополитом і членами синоду РПЦ. 11 грудня делегацію прийняв Г.Карпов. На зустрічі обговорювалися питання про вихід зазначеної єпархії з-під юрисдикції Сербської православної церкви та її підпорядкування РПЦ. Порущувалися питання перерозподілу майна між православними і греко-католиками, освітньої підготовки кандидатів у священники, матеріальної допомоги тощо¹⁸. 6 березня 1945 р., згідно з рішенням синоду Естонської православної церкви, відбулося її «возз'єднання» з РПЦ¹⁹.

У сферу впливу Московського патріархату потрапила й Чехословацька православна церква (ЧПЦ) в юрисдикції Сербської православної церкви, яка у 1942 р. втратила свого єдиного єпископа Горазда (Матей Павлік) – він був розстріляний німецькими окупантами під час акції відплати за вбивство у Празі начальника Головного управління імперської безпеки й заступника імперського протектора Богемії та Моравії обергрупенфюрера СС Райнгарда Гайдріха. Архієпископ орловський Фотій провів переговори з представниками віруючих про перехід цієї церкви із сербської в юрисдикцію Російської православної церкви і призначення їй єпископа з СРСР²⁰. Остаточного питання вирішилось у 1946 р., коли ЧПЦ на правах екзарха Московського патріархату очолив колишній єпископ ростовський Єлевферій (Воронцов).

Досить швидко вдалося знайти спільну мову із сербським патріархом Гавриїлом, який після звільнення з концтабору Дахау оселився в Римі і не виявляв бажання повернутися до Югославії. Потребна у ньому виникла внаслідок необхідності перевести під юрисдикцію РПЦ Мукачівсько-Пряшівську єпархію та ЧПЦ, а також у зв'язку з розбіжностями між Московським патріархатом і митрополитом скоплянським Йосипом, який очолював Сербську православну церкву за відсутності патріарха, у питанні засудження карловацького духовенства²¹. Рішення сербського патріарха допоміг змінити єпископ Єлевферій, який за дорученням російського патріарха Алексія переконав Гавриїла повернутися до Югославії й співпрацювати з «демократичним урядом». До самої своєї смерті у 1950 р. патріарх Гавриїл лояльно ставився до влади, а дружні відносини з РПЦ зберігав навіть після розриву Й.Сталіна і Й.Тіто²².

Успішно проходив процес «возз'єднання» російських емігрантських парафій. У листопаді 1944 р. глава Західноєвропейської єпархії в юрисдикції Константинопольського патріархату митрополит Євлогій (Георгієвський) заявив про бажання «відновити канонічний зв'язок» із РПЦ. 29 серпня митрополит Ніколай (Ярушевич), який виїхав у Францію, «прийняв в єднання» митрополитів Євлогія і Серафима (Лук'янова) із 75-ма парафіями, які ввійшли до складу РПЦ²³. У цьому процесі головним чинником виявився авторитет Євлогія. Проте вже 17 жовтня 1946 р., усього лише за півтора місяці після смерті останнього (серпень

1946 р.), єпархіальні збори кліру і мирян ухвалили рішення залишитися у складі Константинопольського патріархату на правах автономного екзархату. У віданні митрополита Серафима, якого російський патріарх Алексій призначив очільником Західноєвропейського екзархату РПЦ, залишилося всього близько 20 громад, а до 1948 р. їх кількість скоротилася вдвічі²⁴.

Недовіру РПЦ висловила Карловацька церква, архієрейський собор котрої, що пройшов у Мюнхені 10 травня 1946 р., і в якому взяли участь 26 єпископів, відкинув пропозицію про «возз'єднання», звинувативши РПЦ у «протиприродному союзі з безбожною владою»²⁵. Рішення Мюнхенського собору, супроводжувані теоретичним обґрунтуванням неканонічності Московського патріархату, завдали відчутного морального удару по міжнародному авторитету РПЦ²⁶.

Незабаром суперечності між зарубіжними російськими ієрархами, зумовлені їх ставленнями до РПЦ, відбилися на взаєминах Московського патріархату з Північноамериканською автономною православною церквою. У лютому 1945 р. її делегація відвідала Москву, запропонувавши надати церкві автономію у складі РПЦ, яка фактично межувала з автокефалією. У 1947 р. виник проект повної внутрішньої самостійності церкви, включно із правом необов'язкового виконання постанов патріарха і помісних соборів РПЦ. Московський патріархат відхилив подібні пропозиції, оскільки вони не узгоджувалися з його централізаційними принципами, а патріарх Алексій оголосив про притягнення до «церковного суду собору єпископів» – митрополита Феофіла, чиказького архієпископа Леонтія та єпископів аляскінського (Іоанна) й бруклінського (Никона)²⁷.

Церковні інтереси Кремля поширювалися і на Фінляндію. Однак дії, пов'язані з питаннями «возз'єднання» Фінляндської православної церкви (ФПЦ) із РПЦ, мали половинчастий характер. У 1945 р. Московському патріархатові було підпорядковано Коновецький і Валаамський монастирі та дві парафії у Гельсінкі. Упродовж перебування у Фінляндії митрополита лєнінградського і новгородського Грігорія вдалося досягти домовленості з фінськими православними ієрархами про вихід з-під юрисдикції Константинопольського патріархату і перехід до Московського. Однак, попри всі вжиті заходи, опозиція духовенства ФПЦ намірам Кремля виявилася сильнішою. Тільки у 1957 р. синод РПЦ визнав автономію Фінляндської православної церкви та її належність до Константинопольського патріархату²⁸.

У результаті поїздки на Далекий Схід (у Харбін) московського представника єпископа Єлевферія (Воронцова) відбулося «возз'єднання» тамтешніх православних місій із Московським патріархатом. Єлевферію вдалося знайти спільну мову з митрополитом Мелетієм (Харбінська єпископська нарада) і єпископами Нестором, Ювеналієм, Дмитрієм, Віктором – усього 126 громад у Маньчжурії, Китаї і Кореї²⁹.

Підсумовуючи наслідки роботи Ради у справах РПЦ за 1943–1945 рр. у сфері зовнішньополітичної діяльності, Г.Карпов писав Й.Сталіну, що російська церква, яка на 1943 р. майже не мала зв'язків із закордонними конфесіями, станом на 1945 р. налагодила церковно-канонічні контакти з усіма автокефальними церквами, за винятком грецької. Під юрисдикцію Московського патріархату повернулася значна кількість громад, які впродовж 20 років перебували в опозиції, у тому числі 3 митрополити, 17 єпископів, 285 парафій³⁰. Незважаючи на певні складнощі канонічного спілкування, повернення РПЦ у християнський світ відбулося. Завдяки політичній і матеріальній підтримці радянського уряду Російська православна церква активізувала свою діяльність як у середині країни, так і за кордоном. Ідея «Третього Риму» набувала дедалі зримих обрисів, що й стало основою для реалізації подальших планів.

Відзначивши суттєве зміцнення престижу РПЦ, Г.Карпов вважав, що надалі «перед радою постає ряд нових і важливих проблем, пов'язаних із використанням

православної церкви в політичних інтересах Радянського Союзу»³¹. Було визнано активність головних опонентів, проти яких і спрямовувалися акції – Ватикан, який «не полишає планів поглинання православ'я», англіканська церква, як ініціатор «єкуменічного руху», і Карловацький синод³².

Активізація боротьби з Ватиканом диктувалася прагматичною метою мінімізації впливу католицької церкви у державах «народної демократії», більшість населення яких традиційно сповідувала християнство західного обряду. Пріоритетність цього напрямку роботи І. Карпов підкреслив у звіті за 1946 р., вважаючи, що «у сфері організації ефективної боротьби з Ватиканом і підриву його впливу на міжнародній політичній арені» постають серйозні проблеми³³.

Узагалі, відносини з Ватиканом набули особливої гостроти після оголошення Пієм XI «хрестового походу» проти СРСР (початок лютого 1930 р.). На той час радянсько-ватиканські переговори, які з різною динамікою проходили з 1922 до 1929 рр., були заморожені. При цьому у 1922–1923 рр. Апостольська столиця виступала для СРСР тим суб'єктом міжнародного права, який повинен був започаткувати процес входження «країни рад» у світову спільноту. У Ватикані, зі свого боку, були зацікавлені зберегти кадровий потенціал і підписати двосторонній договір, який би гарантував діяльність католицької церкви у Радянському Союзі. У наступні роки в очах радянського уряду визнання СРСР Ватиканом втратило свою актуальність (у першу чергу завдяки розширенню кола держав, які налагодили дипломатичні стосунки із СРСР), однак укладення спеціального договору ще зберігало своє значення, головне як засіб зміцнення міжнародного авторитету СРСР у католицьких країнах (Іспанія, Португалія, держави Південної Америки). Але у 1927 р. з ініціативи Святого престолу переговори були згорнуті. На таке рішення вплинули репресії проти церковних інституцій і духовництва, політика атеїзації радянського суспільства, що фактично призвело до припинення діяльності католицької церкви у СРСР. Так, на початок 1939 р. у країні функціонувало лише два католицьких храми – у Москві і Ленінграді, і то лише тому, що ними опікувалися священики – громадяни іноземних держав. До кінця 1939 р. занепали всі католицькі громади, настоятелі яких відбували покарання³⁴. Насадження комуністичної ідеології, яке супроводжувалося брутальними методами боротьби з релігією, репресіями проти духовництва та вірних призвело до глибокого конфлікту між СРСР і Святим престолом, який засуджував порушення принципів свободи совісті. Відтак радянсько-ватиканські відносини перемістилися у площину ідеологічного протистояння.

Створення в роки Другої світової війни антиватиканського блоку відбувалося на основі звинувачень Апостольської столиці у підтримці «фашистських» урядів. Адже зовнішня політика Ватикану 1939–1942 рр. характеризувалася непослідовністю і двозначністю. Так, не було засуджено фашизм і нацизм як політико-ідеологічні системи. Навпаки, інституції католицької церкви, духовництво, дипломатичні служби Ватикану продовжували підтримувати відносини з урядовими структурами нацистської Німеччини та фашистської Італії.

Протистояння по лінії «Москва – Ватикан» виразно окреслилось у 1943 р., коли союзники по антигітлерівській коаліції безпосередньо підійшли до проблеми повоєнного облаштування світу. Саме тоді зросла дипломатична роль Ватикану, який прагнув стати посередником між воюючими блоками. Збереження балансу сил в Європі, боротьба проти поширення комуністичної ідеології залишалися його пріоритетами. У цій програмі СРСР уособлював ворога, який становив пряму загрозу системі західноєвропейських демократичних цінностей.

8 серпня 1942 р. секретар Конгрегації з надзвичайних церковних питань кардинал Д. Тардіні підготував проект послання Святого престолу на випадок можливих дипломатичних відносин із СРСР: «Після тривалих років переслідувань, після майже повного знищення католицизму і постійного посилення атеїзму як

основного принципу комуністичної ідеології, перш за все було би необхідно встановити на практиці, як російський уряд дотримується й охороняє релігійну свободу. Тільки після того, як пройде певний випробувальний термін, Святий престол міг би зі знанням справи визначити свою позицію»³⁵.

Переконання, що кремлівське керівництво не відмовилося від політики атеїзації суспільства спонукало Ватикан проводити активний діалог із представниками США та Великобританії, намагаючись пом'якшити умови капітуляції країн гітлерівського блоку. Майбутнє Італії ватиканські очільники пов'язували з відновленням колишнього авторитету церкви у цій країні й наполягали на її окупації союзними військами³⁶. У Ватикані існувало переконання, що виведення Італії з війни загрожує захопленням влади лівими силами. Важливе місце у планах Пія XII відводилося Німеччині. Денацифікована, вона повинна була зберегти свої сильні позиції у світі. Обговорювалися питання створення Придунайської конфедерації, розширення території Польщі, збереження Румунії, Угорщини, які мали відіграти роль своєрідного санітарного кордону між СРСР і Західною Європою.

На переговорах із представниками президента США М.Тейлором і Г.Тітманом та посланником Великобританії при Святому престолі Ф. д'Арсі Пій XII і його держсекретар Луїджі Мальйоне повідомили незаперечні факти порушення прав віруючих у СРСР. На цій основі Ватикан наполягав на створенні тимчасового уряду Литви за підтримки США та Великобританії. Але утвердження сфер впливу і нових кордонів відбулося не у Ватикані, а у Тегерані (1943 р.), Ялті й Потсдамі (1945 р.).

Очевидно, у президента США та прем'єр-міністра Великобританії, представники яких упродовж війни підтримували контакти з Ватиканом, були наміри відкрити офіційний канал для його впливу на переговорний процес. Проблеми віруючих у СРСР Ф.Рузвельт обговорював зі Й.Сталіним на Тегеранській конференції³⁷. Після зустрічі з М.Тейлором 13 червня 1944 р. кардинал Д.Тардіні записав, що його співрозмовник наполегливо радив Святому престолу при побудові післявоєнної Європи співпрацювати з СРСР³⁸. У Вашингтоні вважали, що для збереження інтересів католицької церкви на територіях, окупованих радянською армією, Ватикан повинен досягти взаєморозуміння з Кремлем.

Активізація дипломатичних зусиль Апостольської столиці не залишилася непоміченою у Москві. Наприкінці 1943 р. та у 1944 р. католицьким напрямом зайнялися НКДБ і Рада у справах Російської православної церкви при РНК СРСР. Улітку 1944 р. до справи підключилася щойно створена Рада з релігійних культів при РНК СРСР, яку очолював І.Полянський. Актуалізація ватиканського напрямку в очах кремлівського керівництва була пов'язана з планами встановлення лояльних режимів у країнах Європи після Другої світової війни та досягнення домінуючого політичного впливу Москви в інших регіонах планети. Відомі на сьогодні документи дають підстави припустити, що до початку атаки на українських греко-католиків (березень 1945 р.) Й.Сталін та його оточення мали намір вступити у діалог із Ватиканом.

У квітні – травні 1944 р. СРСР відвідав американський католицький священник польського походження Ст.Орлеманський. Мабуть, у Кремлі вважали, що його приїзд узгоджений із ватиканським або американським керівництвом. Гостя двічі прийняла Й.Сталін і В.Молотов, які під час двогодинних бесід підкреслили важливість збереження прав віруючих католиків і готовність до діалогу з Ватиканом³⁹. На підтвердження намірів Кремля 28 квітня 1944 р. орган ЦК ВКП(б) газета «Правда» вмістила фото зі Й.Сталіним, В.Молотовим і Ст.Орлеманським, а 14 травня з'явилася стаття, де чи не вперше з часів встановлення радянської влади про Ватикан ішлося як про можливого міжнародного партнера⁴⁰. На кошти уряду було видруковано невеликий наклад Біблії і молитовників. У Західній Україні відновили діяльність деякі костели.

Але у Ватикані не повірили у щирість намірів Кремля. Кардинал Д.Тардіні на основі звіту Ст.Орлеманського підготував для П'я XII офіційну ноту, в якій виклав дві умови для початку переговорів із московською делегацією: 1) Й.Сталін визнає свободу віросповідання; 2) Святий престол займеться проблемою можливого встановлення відносин із СРСР лише після того, як переконається, що радянський режим дотримується першої умови. Понтифік схвалив цей документ⁴¹.

Інформація про бажання О.Богомолу, члена міжнародної контрольної комісії союзників в Італії, установити контакти з Ватиканом у червні 1944 р. надійшла від дипломатичного радника президента США Р.Мерфі, який співпрацював у цій комісії з радянським дипломатом⁴². Але позиція Д.Тардіні залишалася непорушною – встановлення двосторонніх дипломатичних відносин із Радянським Союзом може відбутися лише за умови збереження свободи віросповідань для всіх конфесій⁴³.

Улітку 1944 р. радянські війська зайняли Львів, і на перших порах ніщо не віщувало майбутнього знищення греко-католицької церкви. Митрополит А.Шептицький наприкінці серпня – на початку вересня навіть направив до Москви лист, в якому заявив про лояльне ставлення до радянської влади і просив прийняти делегацію для остаточного врегулювання відносин⁴⁴. Голова Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І.Полянський детально інформував В.Молотова про зміст листа і рекомендував, беручи до уваги авторитет митрополита, який доцільно було б використати для «розкладу націоналістичних організацій», не чинити перешкод відкриттю парафіяльних церков, зберегти монастирі, богословську академію і духовну семінарію, дозволити видання релігійного часопису⁴⁵. І після смерті митрополита А.Шептицького (1 листопада 1944 р.) І.Полянський доповідав, що очолювана ним рада не заперечує проти функціонування монастирів, духовних освітніх закладів та відстрочки студентам цих навчальних закладів від призову у радянську армію⁴⁶. 22 і 27 грудня 1944 р. делегація УГКЦ була прийнята керівництвом Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР. На цій зустрічі було заявлено, що на церкву поширюється чинність радянського законодавства про релігійні організації⁴⁷. Посланці українських греко-католиків передали у фонд Червоного Хреста 100 тис. руб.⁴⁸

Однак уже в лютому 1945 р. у публічних заявах пролунала гостра критика ініціатив Ватикану. Уперше – від учасників Московського помісного собору РПЦ 1945 р., які у зверненні до православних народів закликали «стояти на сторожі православ'я», щоб у будь-який момент можна було дати «належну відсіч Ватикану, що чинить наступ на слов'янство»⁴⁹.

15 березня 1945 р. на стіл Й.Сталіну ліг документ із поміткою «надзвичайно таємно», який являв собою план фронтальної боротьби з Ватиканом. Другий і третій примірники отримали для ознайомлення В.Молотов і Л.Берія. У ньому було виділено 5 головних блоків – напрямів роботи, реалізація яких сприяла б підризу прагнень Апостольської столиці до «світового панування»:

1. «Заходи щодо відриву парафій греко-католицької (уніатської) церкви у СРСР від Ватикану і подальшого приєднання їх до Російської православної церкви». Серед п'яти пунктів був і про створення ініціативної групи, «яка має декларативно заявити про розрив із Ватиканом, закликавши уніатське духовництво до переходу у православ'я»⁵⁰.

2. «Використання старокатолицьких груп, їх опозиції Ватикану та інші заходи щодо боротьби з римо-католиками у західних республіках СРСР». Рекомендувалося організувати православні братства у Ризі, Вільнюсі, Гродно, Луцьку, Львові та Чернівцях, надавши їм право на ведення місіонерської і добродійної діяльності з метою зміцнення православ'я і протиставлення його католицизму.

3. «Заходи щодо зміцнення впливу Російської православної церкви за кордоном». Цей блок містив дев'ять пунктів, п'ять з яких передбачали розширення меж

юрисдикції РПЦ. Зокрема, за рахунок «ліквідації автокефалії Польської православної церкви і приєднання її у цілому до Московського патріархату» та планів «оформити приєднання» Мукачівсько-Пряшівської єпархії за згодою синоду Сербської православної церкви.

4. «Заходи щодо організації всесвітньої конференції християнських церков». Зібрання представників християнських (некатолицьких) церков у Москві планувалося «з метою протистояння претензіям Ватикану на провідну роль у світі». До участі в конференції передбачалося залучити російську, сербську, грузинську, константинопольську, александрійську, антиохійську, єрусалимську, болгарську, румунську, грецьку, фінляндську православні церкви; неправославні церкви (старообрядців австрійського спрямування у СРСР і Румунії, старообрядців-безпопівців у СРСР та Америці); коптську церкву в Єгипті та Ефіопії, вірмено-григоріанську конфесію у СРСР, країнах Близького Сходу, на Балканах, Франції та Америці; англіканську церкву у Великобританії, Америці, Канаді; протестантську і методистську церкви у США, Англії, Фінляндії, СРСР. При встановленні зв'язків із РПЦ планувалося участь у конференції делегатів від «старокатолицької» церкви (Франція, США, СРСР), всесвітнього союзу баптистів (США, Англія) та євангелістів (Америка, СРСР). Усі заплановані Г.Карповим доповіді мали політичний характер і ґрунтувалися на звинуваченнях Апостольської столиці у «фашистській і антидемократичній лінії у довоєнні роки», «сприянні гітлеризму» в роки війни, «втручанні у справу повоєнного облаштування світу». Наслідком всесвітньої конференції християнських (некатолицьких) церков повинна була стати «ізоляція Ватикану і зниження авторитету папи». На підготовку заходу відводилося п'ять – шість місяців.

Останній, 5-й, блок під назвою «Інші заходи» передбачав вирішення організаційних, кадрових і майнових питань зміцнення РПЦ. Вони ставилися у пряму залежність від прийняття урядом попередніх пунктів цієї програми⁵¹.

Записка супроводжувалася об'ємними додатками у вигляді історичних довідок, в яких роз'яснювалося становище конфесій та російсько-ватиканські відносини (матеріали про Ватикан, старокатолицизм, православну, греко-католицьку (уніатську) церкви, дипломатичні зв'язки Ватикану з Росією у минулому, зовнішні зносини РПЦ та її місіонерська діяльність, автокефалія Польської православної церкви тощо)⁵².

Отже, першою мішенню в боротьбі з Ватиканом мала стати Українська греко-католицька церква. Адже, як ішлося у документі, саме з допомогою «уніатства» «римсько-католицькій церкві вдалося відірвати від православ'я деяку частину населення західних областей України», і саме «уніатство» Ватикан розглядає «як перехідну ланку до повного покатоличення населення західних районів для відриву їх від Росії»⁵³.

Навесні 1946 р. більшість узятих на облік греко-католицьких священників підписали заяву про підтримку відомої ініціативної групи. 8–10 березня Львівський собор прийняв рішення про «возз'єднання» з Російською православною церквою, анулювавши Берестейську унію 1596 р. Акція відбувалася під контролем вищих керівників держави і республіки за безпосередньої участі органів держбезпеки. 4 квітня Г.Костельник, єпископи Антоній (Пельвецький) і Михаїл (Мельник) прибули для звіту до Москви. Тут же Г.Карпов організував інтерв'ю цих священнослужителів для поширення його за кордоном⁵⁴. Звітуючи про проведену роботу, 3 квітня 1946 р. голова Ради у справах РПЦ писав, що процес «возз'єднання» зайняв 10 місяців. 1001 священник із загальної кількості 1304 підписав заяви про перехід у православ'я⁵⁵.

Знищення УГКЦ стало відчутним ударом по Ватикану, адже в односторонньому порядку, із грубим порушенням канонічних норм було ліквідовано церковну інституцію, яка перебувала в безпосередньому підпорядкуванні Святого

престолу. Протягом усієї кампанії з підготовки й проведення Львівського собору Ватикан так і не зміг ужити бодай якихось дієвих заходів на захист УГКЦ.

Львівський собор став початком відкритої боротьби з Апостольською столицею. 14 лютого 1947 р. Г.Карпов надіслав на затвердження Й.Сталіну нову програму, яка передбачала: «а) остаточно ліквідувати уніатську церкву у СРСР; б) підготувати проведення аналогічних заходів у деяких країнах за кордоном (наприклад, у Чехословаччині, Югославії); в) створити альянс християнських церков у вигляді міжнародного руху на чолі з Російською православною церквою для боротьби з Ватиканом, запросивши до участі у ньому всі інші віросповідання»⁵⁶.

У річницю цієї політики було ліквідовано Ужгородську унію. Схема боротьби з греко-католиками була настільки відпрацьованою, що скласти план ліквідації цієї церкви у Закарпатті московське керівництво доручило вповноваженому Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в УРСР П.Вільховому. У грудні 1948 р. до Києва прибув Г.Карпов, який вніс свої корективи. Відповідну ініціативну групу очолив титулярний архідиякон, настоятель кафедрального греко-католицького собору в Ужгороді І.Кондратович, який у березні 1949 р. звернувся до віруючих із закликом «відректися від Ватикану» і «возз'єднатися з православними Московського патріархату»⁵⁷.

Після Галичини та Закарпаття ліквідацію греко-католицької церкви було здійснено у всіх країнах «народної демократії». За результатами перебування у Чехословаччині влітку 1946 р. Г.Карпов рекомендував керівництву МЗС використати внутрішні розбіжності між уніатами Пряшівщини з метою «поступового переведення у православ'я як окремих віруючих і священників, так і громади загалом», при цьому за апробованою в Україні схемою рекомендувалося розкладати церкву зсередини⁵⁸. У співпраці з місцевою православною ієрархією, очолюваною митрополитом Єлевферієм (Воронцовим), органи влади Чехословаччини провели т.зв. «акцію П» і на соборі у Пряшеві (квітень 1950 р.) греко-католицьку церкву оголосили поза законом. 160 із 267 священників Пряшівської єпархії погодилися перейти у православ'я. Єпископ василіанин Павло (Петро Гойдич) і 65 греко-католицьких душпастирів були заарештовані, 27 панотців залишили свої парафії та перейшли на нелегальне становище. У січні 1951 р. відбувся показовий судовий процес (спочатку навіть вели його пряму радіотрансляцію, але єпископ так упевнено тримався, що влада змушена була її припинити), на якому стандартно звинувачений у «колабораціонізмі» та «співпраці з бандерівськими ворогами» греко-католицький предстоятель Пряшівської єпархії Павло (Гойдич) був засуджений до довічного (!) ув'язнення (17 липня 1960 р. в день свого народження 72-річний єпископ помер у в'язниці). Греко-католицька церква у Чехословаччині припинила своє існування⁵⁹.

У 1948 р. зникла й Румунська греко-католицька церква, 700 священників якої «погодилися» перейти у православ'я⁶⁰. Лише невелика кількість греко-католицьких парафій продовжувала діяти у Болгарії, Угорщині, Югославії, Польщі. Греко-католиків Крижевацької єпархії врятувало лише рішення уряду Й.Тіто розірвати дипломатичні відносини з СРСР (1949 р.). Польська влада з огляду на складні міжконфесійні взаємини у минулому обмежилася підтримкою пропагандистської кампанії «навернення» українців-католиків у православ'я⁶¹.

Звичайно, усі ці заходи значно зміцнили становище православних конфесій. Захищені підтримкою урядів країн «народної демократії», вони впевнено конкурували з католицькою церквою.

Методи боротьби з християнством західного обряду власне у СРСР були дещо іншими. Заходи Ради з релігійних культів при РНК СРСР спрямовувалися на створення з вищого церковного керівництва групи, яка могла б «не тільки декларативно заявити про свою підтримку радянської влади і готовність співпрацювати з нею, а й розірвати відносини з Ватиканом, ставши на шлях створення автоке-

фальної католицької церкви у СРСР»⁶². Уповноважені ради зупинили свій вибір на ризькому архієпископі А.Спринговичу, який, на відміну від інших ієрархів, зайняв більш помірковану позицію, оприлюднивши звернення до католиків – учасників національного руху опору, із закликом повернутися до мирної праці. Слід зауважити, що на той час архієпископові виповнилося 78 років.

Але вже наприкінці 1945 р. у доповідній записці на ім'я В.Молотова голова Ради з релігійних культів при РНК СРСР І.Полянський зазначав про неможливість створення ані такої групи, ані релігійного католицького центру, оскільки це пов'язане з отриманням обов'язкової санкції Ватикану. Не припиняючи роботи щодо створення групи, спрямованої «на розкол католиків зсередини», рада рекомендувала зберегти існуюче становище католицької церкви у СРСР. І.Полянський пропонував спочатку створити відповідну законодавчу базу в республіках для реєстрації релігійних громад, націоналізації храмових споруд, припинення релігійного виховання дітей. Не заперечував він проти відкриття костелу в Києві, у внутрішніх районах СРСР та відновлення діяльності духовної семінарії у Латвії⁶³.

1 лютого 1947 р. ради у справах РПЦ і релігійних культів при РМ СРСР направили у ЦК ВКП(б) спільну доповідну, в якій відзначали «деякі труднощі у роботі», оскільки традиційні, «невиправдані логічно і політично», методи боротьби з католицизмом лише посилювали опір населення. Радянські керівники від релігії пропонували зосередити зусилля на контролі за діяльністю католицьких громад із метою забезпечення їх лояльного ставлення до комуністичної влади⁶⁴.

Деякі документи вказують на те, що для країн «народної демократії» існував план створення «автокефальних католицьких церков». У листопаді 1946 р. Г.Карпов і І.Полянський, приймаючи міністра юстиції Польщі, обговорювали питання становища католицької церкви, зокрема йшлося «про створення польської національної народної католицької церкви з центром у Кракові»⁶⁵. Однак у Польщі проявилася серйозна опозиція атеїстичній політиці Кремля, причому не тільки серед духовництва в особі кардинала А.Сапеги, а й серед політичного керівництва цієї країни, де навіть поділяли ідею відновлення дипломатичних відносин із Ватиканом⁶⁶.

Штучне зміцнення православних громад у країнах Центрально-Східної Європи засвідчило, що план децентралізації католицької церкви зазнав повного провалу, відтак Рада у справах РПЦ знову зосередилася на ідеї використання Московського патріархату як основного засобу протистояння Римській курії. У липні 1946 р. у доповідній на ім'я Й.Сталіна Г.Карпов писав, що в «організації ефективної боротьби з Ватиканом і підризу його впливу на міжнародній політичній арені ... Російська православна церква повинна виступити як організуючий центр, який об'єднує не тільки всі православні церкви за кордоном, а й усі релігійні об'єднання, які діють у СРСР, із тим, щоб узгоджувати свої заходи проти Ватикану»⁶⁷.

Характерно, що у вересневому за 1946 р. номері «Журнала Московской патриархии» з'явилася стаття, де йшлося «про незвичайне пожвавлення в лоні православної вселенської кафедральної церкви, під фактичним керівництвом російського православ'я: «Москва – Третій Рим, а четвертому не бувати»⁶⁸. Ця публікація була тільки верхівкою айсберга широкомасштабної підготовчої роботи з проведення вселенського собору. Ідея його скликання зародилася у 1945 р., коли на обрання патріарха Алексія до Москви прибули глави автокефальних православних церков. У 1946 р. було вирішено повернутися до цього питання. Алексій у листі до Г.Карпова назвав імовірну дату проведення – з 1 по 10 жовтня 1947 р., і доповів, що делегації від усіх православних церков очолять їх першоієрархи⁶⁹.

24 грудня 1946 р. російський патріарх направив голові Ради у справах РПЦ листа, в якому звертав увагу на необхідність розпочати ремонт храмів для передачі їх Єрусалимському, Антіохійському й Александрійському патріархатам. Одно-

часно він писав про необхідність достатнього фінансування на утримання «як наших церков, так і на допомогу самим патріархам в їх церковних потребах» із метою зміцнення впливу РПЦ і «тісних взаємин» зі східними ієрархами⁷⁰.

Очевидно, під час підготовки собору давалися взнаки труднощі не тільки організаційного характеру. Звичайно, із боку держави РПЦ отримувала потужну політичну і, що не менш важливо, фінансову підтримку, яка, проте, жодним чином не могла компенсувати тих втрат, що їх пережила церква в роки гонінь. Зокрема, непоправної шкоди зазнали теологічна наука і система духовної освіти, що відбилося на кадровому забезпеченні єпархій і богословському рівні єпископату. Були й інші проблеми, які спонукати митрополита крутицького Ніколая викласти Г.Карпову свої аргументи на користь відтермінування вселенського собору. Проаналізувавши внутрішній стан церкви і необхідні заходи щодо її подальшого відродження, митрополит звернув увагу на деякі несприятливі зовнішньополітичні обставини. Він вважав, що опозиційність александрійської і грецької церков, за «нинішнього їх керівництва», не дасть змоги реалізувати положення про надання московському патріарху статусу вселенського та забезпечити «єдність у засудженні профашистської лінії Ватикану». Не виключалося, що деякі делегації могли порушити питання про «загальноправославну боротьбу з атеїзмом і цим поставити російську церкву у незручне становище». У жодному разі не відмовляючись від ідеї проведення вселенського собору, митрополит Ніколай указував на необхідність скликання передсоборної наради. У контексті цього документа можна зрозуміти, що її проведення також вимагало ретельної підготовки: «Російська православна церква повинна була б з'явитися (на передсоборну нараду – *Е.Б.*) вже зі зміцнілими богословськими силами, щоби гідно зустрітися з представниками грецької, сербської, болгарської церков, які мають висококваліфікованих учених-богословів»⁷¹.

14 січня 1947 р. Г.Карпов мав розмову з патріархом РПЦ Алексієм із приводу скликання наради глав (або їх представників) усіх автокефальних православних церков. Було визначено термін її проведення – з 18 по 28 вересня 1947 р. Питання, які планувалося винести на обговорення, мали явні ознаки політичної заангажованості, серед них – про ставлення до римсько-католицької церкви, єкуменічного руху і заходи щодо протистояння активності Ватикану, про питання, які планувалося обговорити на вселенському соборі, про церковний календар, коптську і вірменську церкви (за згодою їх представників) тощо⁷².

Таким чином, хоч нарада й не афішувалася як передсоборна, але по суті мала стати такою. Водночас вона повинна була започаткувати процес підготовки до скликання вселенського собору і створити таку собі «православну лігу» на чолі з РПЦ для протистояння Ватикану і його домінуючому впливу у Всесвітній раді церков.

Усі пропозиції щодо зміцнення РПЦ (відкриття духовних академій у Москві, Ленінграді, Києві; запрошення з-за кордону чотирьох – п'яти професорів для викладання; надання фінансової допомоги) і підготовки наради (дозвіл на виїзд православних делегацій та їх фінансування) були підтримані радянським керівництвом і знайшли своє вирішення у спеціальній постанові Ради Міністрів СРСР за підписом Й.Сталіна⁷³.

Але грандіозні проекти так і залишилися на папері. Невдовзі виявилося, що східні патріархи не мають наміру підтримувати політичні амбіції РПЦ та Кремля. Доволі толерантну (до 1947 р.) позицію займав константинопольський патріарх Максим, якого вважали прибічником співпраці з РПЦ⁷⁴. Проте через хворобу він повністю відійшов від справ, а його оточення вже мало зовсім інший погляд на все зростаючі апетити російської церкви. «Возз'єднання» зарубіжних православних громад із РПЦ суттєво скоротило юрисдикційні межі Константинопольського патріархату. Але особливо його непокоїли неприховані претензії РПЦ на першість у православному світі. Відтак Вселенський патріарх зайняв у цьому питанні більш жорстку позицію.

Новий курс константинопольського архієрея повністю підтримали предстоятелі інших православних церков. Упродовж червня – липня 1947 р. з'ясувалося, що більшість із них не прибуде до Москви. Так, александрійський патріарх писав, що надає перевагу проведенню собору в Єрусалимі або на Св. Горі, «де ми були б захищені від усякого політичного втручання і тиску»⁷⁵. Патріарх Кіпрської церкви однозначно відмовився взяти участь у соборі в Москві, мотивуючи це тим, що на його скликання «має повноваження одна лише Вселенська константинопольська патріархія»⁷⁶. Аналогічними причинами у відповідному листі свою відсутність пояснив єрусалимський патріарх⁷⁷. Підтримку висловив лише предстоятель Антіохійської церкви. Унаслідок такого демаршу патріарх Алексій повідомив Г.Карпова про доцільність перенесення наради на літо наступного року, приурочивши її до 500-річчя відзначення автокефалії РПЦ⁷⁸. Московські плани викликали різку негативну реакцію за кордоном. Преса писала, що «радянсько-церковна нарада» має суто політичну мету, яка призведе до підпорядкування «радянському Алексію» всіх православних церков⁷⁹.

Ватикан не залишився осторонь цієї кампанії і використав усі можливі канали, щоби переконати східних патріархів у непередбачуваних наслідках звеличення РПЦ. У другій половині 1947 р. Апостольський престол установив дипломатичні відносини з Єгиптом. За інформацією радянського МЗС, інтернунцій А.Г'юґз налагодив «особисті зв'язки» з александрійським патріархом Христофором і коптським – Амбу-Юссефом, а також великим рабином Єгипту – Хамом Наумом Ефенді. Наслідком його діяльності стало проведення трьох значних міжконфесійних церемоній, в яких узяли участь представники всіх єгипетських церков. З ім'ям А.Г'юґза пов'язана ідея створення ради східних патріархів для співпраці з католицькою церквою, яка була підтримана александрійським патріархом⁸⁰.

18–22 червня 1947 р. у Канаді відбувся Міжнародний конгрес католиків, в якому взяли участь тисячі представників від 48 країн⁸¹. На зібранні лунала гостра критика атеїстичної політики СРСР і його прагнень нав'язати свій режим країнам Європи, зневаживши права католиків в Угорщині, Польщі та інших країнах «народної демократії»⁸².

Давнім опонентам – Ватикану і Московському патріархату – власну програму об'єднання християнського світу запропонувала англіканська церква. Для координації діяльності християнських рухів було створено тимчасовий, а згодом постійний комітет Всесвітньої ради церков (ВРЦ), одним із керівників якого став впливовий американський політик Джон Фостер Даллес, обраний пізніше головою міжнародної комісії ВРЦ. Використовуючи значний фінансовий ресурс⁸³, протестантські релігійні організації спрямовували свою роботу на боротьбу з «націонал-фашистською ідеологією», одночасно допомагаючи населенню у відбудові мирного життя. Тільки за 1947 р. відділ взаємодопомоги церков при комітеті ВРЦ витратив на це 14,5 млн доларів, що було на 1 млн більше, ніж у 1946 р.⁸⁴

Критикуючи невідповідні для радянської політики вимоги протестантських рухів, Г.Карпов пропонував Й.Сталіну перехопити в англіканській церкві ініціативу, позбавивши її керівної ролі в єкуменічному процесі. Під час переговорів з архієпископом кентерберійським керівництво РПЦ отримало від Г.Карпова завдання спонукати єкуменістів відмовитися від політичних виступів, зосередивши роботу лише на релігійно-церковних проблемах, та значно розширити кількість представницьких місць для православних церков на чолі з РПЦ⁸⁵. Проте, узгодити ці питання сторонам не вдалося.

У 1948 р. великого міжнародного резонансу набула підготовка до проведення у серпні того ж року засідання Всесвітньої ради церков в Амстердамі. Там очікували на приїзд 800 делегатів від 136 православних і протестантських церков, близько 100 представників церковних молодіжних організацій. Серед учасників із правом вирішального голосу велику роль відігравали православні, які мали 85 мандатів.

Делегатам із США і Канади належало 90; Англії та Ірландії – 60; Центральної Америки, Азії, Тихоокеанського басейну – 50; Південної Америки – 25; протестантських церков континенту – 11 мандатів. Міжнародна комісія ВРЦ вела активні переговори про участь в Амстердамській конференції східних патріархатів, предстоятелів сербської і румунської церков. Одним із президентів ВРЦ був обраний представник Константинопольського патріархату митрополит Германос⁸⁶.

Протистояння у сфері релігійно-церковних відносин, яке поглиблювалося політичним антагонізмом між колишніми союзниками, суттєво ускладнило завдання щодо перетворення Московського патріархату на такий собі «Третій Рим». І все ж улітку 1948 р. Москва готувалася до наради глав православних церков із приводу відзначення 500-річчя автокефалії РПЦ. Оскільки східні патріархи проявили самостійність і приїзду більшості їх не очікували, було вирішено створити бодай європейський блок православних церков. Перехід від «вселенських» до континентальних масштабів відбувся у січні 1948 р., коли на засіданні комісії зі скликання наради предстоятелів автокефальних православних церков російський патріарх доповідав про нові терміни її проведення⁸⁷. Проблемним питанням залишався приїзд глав константинопольської, кіпрської, грецької та олександрійської церков. Проте у Кремлі твердо розраховували на участь предстоятелів семи автокефальних православних церков (російської, грузинської, румунської, сербської, антиохійської, албанської, болгарської)⁸⁸.

Формування європейського блоку православних церков вимагало значних зусиль із боку організаторів Московської наради, адже ускладнення політичних відносин між СРСР та югославським урядом Й.Тіто робило проблематичним присутність сербського патріарха Гавриїла. Несподівано для Москви палким прихильником єкуменічного руху виявився митрополит болгарської церкви Стефан. Проте це питання тамтешньому урядові вдалося швидко владнати, давши принципову згоду на встановлення у країні патріархату⁸⁹.

Готуючись до Московської наради, необхідно було вноормувати відносини з Польською автокефальною православною церквою. Рішенням уряду Польщі від 6 квітня 1947 р. патріарха Діонісія було усунуто від керівництва церквою. Згідно з церковною процедурою, православні громади цієї країни перейшли у канонічне підпорядкування Московського патріархату (рішення синоду РПЦ від 22 червня 1948 р.)⁹⁰. За три роки, у 1951 р., православну церкву у Польщі очолив колишній львівський і тернопільський архієпископ РПЦ Макарій.

Напередодні наради спеціальна делегація Московського патріархату виїхала до Албанії – для висвячення єпископів Албанської православної церкви та, разом, з'ясування можливості приїзду до Москви глави церкви архієпископа Христофора, який побоювався санкцій із боку уряду своєї держави. У результаті було висвячено єпископа Паїсія (Пашко Водиця), що створило можливості для діяльності синоду та налагодження тісних зв'язків із метою забезпечення підтримки позиції РПЦ на Московській нараді. У 1949 р. Паїсій очолив Албанську православну церкву⁹¹.

Для вирішення юрисдикційного оформлення православних громад в Угорщині уряд цієї країни запропонував Московському патріархатові призначити єпископа⁹². Тісні зв'язки РПЦ встановила і з Румунською православною церквою та її новообраним (у травні 1948 р. і не без сприяння уряду) патріархом Юстиніаном⁹³.

Неоднозначність підготовчого етапу відбилася на складі учасників Московської наради глав і представників автокефальних православних церков, яка відбулася 8–18 липня 1948 р. Та, попри все, вона виявилася доволі представницькою. До столиці СРСР прибули делегації 8 автокефальних православних церков (константинопольської, антиохійської, грузинської, сербської, румунської, болгарської, польської, албанської), представники чотирьох екзархатів РПЦ (Західно-

європейського, Середньоевропейського, Чехословацького, Американського), делегати місії у Китаї та від православних громад Голландії, Бельгії й Німеччини⁹⁴. Від александрійської церкви документи підписував митрополит емеський Александр. Єрусалимський патріарх свою відсутність пояснив військовим конфліктом у Палестині і згодом схвалив усі прийняті рішення. Опозиційною залишалася тільки Кіпрська православна церква. Делегації константинопольської та грецької церков отримали повноваження лише на участь в урочистих заходах, відтак засідання проігнорували⁹⁵.

Під час наради вдалося досягти цілковитої єдності її учасників, які одногласно затвердили дві постанови – «Ватикан і православна церква» (доповідь на цю тему робив протопресвітер Г.Костельник) та «Екуменічний рух і православна церква». У першій засуджувався «папізм» і проголошувалася необхідність просвітницької роботи серед східних православних християн⁹⁶. У другій повідомлялося, що «всі православні помісні церкви, учасники цієї наради, змушені відмовитися від участі в екуменічному русі у сучасному його розумінні»⁹⁷.

Таким чином, політична програма Московської наради була успішно виконана. Православні церкви Центрально-Східної Європи об'єдналися під керівництвом РПЦ, підтримавши запропоновану програму боротьби з Ватиканом і протистояння екуменічному рухові. Проте зібрання засвідчило втрату позицій Москви серед східних патріархів. Амбіційні плани РПЦ на першість у православному світі спонукали їх відмовитись від ідеї проведення вселенського собору і навіть передсоборної наради. Східні патріархи не виявили бажання особисто прибути на Московську нараду глав і представників автокефальних православних церков, а лише надіслали свої делегації. Але навіть досягнення скромніших результатів – забезпечення лідерства РПЦ серед православних церков Центрально-Східної Європи – дало змогу радянському керівництву вирішувати складні міжнародні завдання, скориставшись церквою як важливим інструментом зовнішньополітичної діяльності.

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994.

² Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1930–1950). – Л., 2005. – 268 с.

³ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. – Полтава, 2005. – 630 с.

⁴ Сергійчук В. Вступна стаття // Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Упор. В.Сергійчук. – К., 2001. – 494 с.

⁵ Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. – Москва, 2001. – 213 с.; Её же. Кремль против Ватикана // Новое время. – 1993. – №30; Её же. «Тайная вечеря» // Ленинградская панорама. – 1991. – №7.

⁶ Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1995. – 222 с.; Его же. Другого раза не было (О встрече И.В.Сталина с руководством Русской православной церкви) // Наука и религия. – 1989. – №2; Его же. И.В.Сталин: «Церковь может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства...» // Диспут. – 1992. – №3.

⁷ Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – Москва, 1999. – 399 с.

⁸ Див.: Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С.7–13; Шимон И.Я. Сталин сказал «Да»: Новая политика Советского государства в период Великой Отечественной войны. – Дубна, 2002. – С.17–40; Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – С.200; Волкогонов Д.А. Сталин и религия // Наука и религия. – 1989. – №2. – С.11; Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. –

С.111; Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. – С.42.

⁹ Російська православна церква закордоном (РПЦЗ; усупереч граматиці російської й української мов написання «закордоном» є офіційним) була заснована за рішенням собору, який засідав 21 листопада – 12 грудня 1921 р. у сербському місті Сремські-Карловці. Послання собору, зокрема, про відновлення династії Романових, патріарх РПЦ Тихон засудив, що стало початком конфлікту між митрополитом Антонієм (Храповицьким) і архієпископом Євлогієм (Георгієвським). На соборі 17 жовтня 1924 р. було вирішено ліквідувати автономію Західноєвропейського округу і підпорядкувати його архієрейському синоду РПЦЗ. Однак митрополит Євлогій продовжував зберігати автономію свого округу, втративши лише німецькі парафії, які очолював вікарний єпископ Тихон (Ляшенко). Остаточний розрив синоду РПЦЗ із митрополитом Євлогієм відбувся у 1926 р. під час собору РПЦЗ. Наступний собор (січень 1927 р.) постановив заборонити митрополитові Євлогію служити. Таким чином, за кордоном сформувалися три гілки російського зарубіжного православ'я поза юрисдикцією Московського патріархату: Російська православна церква закордоном (т. зв. Карловацька церква); релігійні структури, які позиціонували себе як неросійські церкви (Американська митрополія); церкви, що визнали юрисдикцію Вселенського патріарха (Західноєвропейський екзархат). Одночасно функціонували закордонні російські православні громади у підпорядкуванні Московського патріархату (див.: *Попов А.В. Российское православное зарубежье: история и источники.* – Москва, 2005. – 619 с.).

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.6991. – Оп.1. – Д.29. – Л.30, 31, 34.

¹¹ Там же. – Д.14. – Л.33–43.

¹² Там же. – Д.3. – Л.242, 243.

¹³ Там же. – Д.80. – Л.137.

¹⁴ Там же. – Л.155.

¹⁵ Там же. – Д.29. – Л.41, 45, 48.

¹⁶ Проти обрання Стефана патріархом заперечував уряд Болгарії на чолі з Г.Димитровим, який вважав, що церква недостатньо підтримує курс уряду (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.80. – Л.169).

¹⁷ Питання вирішувались у травні 1946 р. під час поїздки патріарха РПЦ Алексія в Болгарію. Її план узгоджувався зі Й.Сталіним і Л.Берією доволі оперативно. На останній сторінці тексту доповідної Г.Карпова від 29 квітня 1946 р. додруковано: «7.05. о 21 год. Мені зателефонував т. Берія і передав такі вказівки: 1) патріархові Алексію з делегацією виїхати дозволяється; 2) немає заперечень проти того, щоб п. Алексій здійснював інтронізацію; 3) п. Алексій може передати п. Стефану, що позика 30 млн левів може бути надана, і сказати, що коли він захоче отримати більше, то може розраховувати і на більшу суму» (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.80. – Л.122 об.)

¹⁸ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.3. – Л.266–268.

¹⁹ Юрисдикційний статус Естонської православної церкви (ЕПЦ) є ще одним красномовним свідченням залежності церкви від політичних обставин. 10 травня 1920 р. РПЦ визнала її автономною. Після здобуття Естонією незалежності керівництво ЕПЦ 7 липня 1923 р. отримало томос від патріарха Мелетія IV про юрисдикційне підпорядкування церкви Константинопольському патріархатові. Згідно з таємними протоколами до пакту Молотова – Ріббентропа Естонія у 1940 р. разом з іншими прибалтійськими республіками була анексована СРСР. А вже 28 лютого 1941 р. ЕПЦ перейшла в юрисдикцію Московського патріархату. За кілька місяців Німеччина розпочала війну проти СРСР, і митрополит Александр (ЕПЦ) заявив про повернення своєї церкви до складу Константинопольського патріархату. Із другим приходом в Естонію радянської влади канонічний статус ЕПЦ був вирішений на користь РПЦ. На початку 1990-х рр. ЕПЦ розкололася на дві структури: Естонську православну церкву Московського патріархату (ЕПЦ МП) та Естонську апостольську православну церкву Константинопольського патріархату (ЕАПЦ КП).

²⁰ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.129. – Л.137.

²¹ Там же. – Д.29. – Л.157–160.

²² *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – С.290.

²³ Там же. – С.60.

²⁴ *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. – Москва, 1995. – С.231–232; *Польский М.* Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей. – Джорданвилль, 1948. – С.150.

²⁵ *Польский М.* Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей. – С.120.

²⁶ У 1946 р. у США побачило світ видання «Современное состояние церкви в СССР», в якому відзначалося, що третій легальний склад єпископату РПЦ, що налічує 66 осіб, створений майже за два роки (1943–1944 рр.). У більшості – це овдовілі священники зі старою семінарською освітою, яких «розшукали по всіх кутках Росії». «Увесь клір перебуває у повній залежності від свавілля більшовиків, які одних допускають до легального священнодіяння, а інших усувають, звичайно надаючи перевагу гіршим перед кращими. Люди, які не мають видатної сили морального характеру, готові йти на всілякі угоди із совістю і плазують перед більшовиками, тільки б останні дали їм спокій. Весь клір пройшов відомий фільтр й уникнути тюрми і заслання він не може без компромісу, це якщо ще влада його пропонує. Усі вивірені через репресії. Із невеликого залишку старих єпископів, не кажучи вже про нових, усі побували в ув'язненні і недаремно отримали свободу. Нинішній патріарх Алексій був на засланні у Семіпалатинську, митрополит крутицький Ніколай – в Усть-Сисольську, митрополит ленінградський Грігорій, колишній протоієрей Чуков разом із митрополитом Веніаміном були засуджені до розстрілу, але помилувані. Усі пройшли через в'язниці і всі отримали пропозицію про співробітництво, а хто на це не пристав, той із тюрми не вийшов» (цит. за.: *Польский М.* Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей. – С.41, 99).

²⁷ *Григорий, епископ (Граббе).* К истории русских церковных разделений за границей. Опровержение ошибок и неправд в сочинении Д.Поспеловского «The Russian Church Under the Soviet Regime 1917–1982». – Джорданвилль, 1992. – С.49–56; *Рар Г. (Ветров А.).* Пленённая церковь. Очерк развития взаимоотношений между церковью и властью СССР. – Франкфурт-на-Майне, 1954. – С.84.

²⁸ *Цыпин В.* История Русской православной церкви: синодальный и новейший периоды / 3-е изд., испр. – Москва, 2007. – С.492.

²⁹ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.80. – Л.127–128.

³⁰ Там же. – Л.126, 128.

³¹ Там же. – Л.183–184.

³² Там же. – Л.75.

³³ Там же. – Л.184.

³⁴ Докладніше про перебіг радянсько-ватиканських переговорів у 1922–1929 рр. та переслідування католицької церкви західного і східного обрядів у СРСР див.: *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – Тернопіль, 2009. – 416 с.

³⁵ *Род В.* Рим и Москва. Отношения между Святым престолом и Россией/Советским Союзом в период от октября 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Л., 1995. – С.136–137.

³⁶ *Мэнхэттен А.* Ватикан. Католическая церковь – оплот мировой реакции. – Москва, 1948. – С.134.

³⁷ *Венгер А.* Рим и Москва: 1900–1950. – Москва, 2000. – С.557.

³⁸ Там же. – С.129.

³⁹ *Шейнман М.* Ватикан во второй мировой войне. – Москва, 1951. – С.263–265; *Винтер Э.* Политика Ватикана в отношении СССР: 1917–1968: Трилогия. – Москва, 1977. – Ч.3. – С.182.

⁴⁰ Правда. – 1944. – 14 мая.

⁴¹ *Род В.* Рим и Москва. Отношения между Святым престолом и Россией/Советским Союзом в период от октября 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – С.136–137.

⁴² *Венгер А.* Рим и Москва: 1900–1950. – С.558.

⁴³ *Род В.* Рим и Москва. Отношения между Святым престолом и Россией/Советским Союзом в период от октября 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – С.144.

⁴⁴ Листа А.Шептицького у фондах Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР, які зберігаються у ДАРФ, не виявлено. На лист митрополита УГКЦ посилається І.Полянський у доповідних на ім'я В.Молотова від 27 жовтня і 7 грудня 1944 р. (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.3. – Д.1. – Л.40, 50), а також на телеграму, в якій А.Шептицький просить звільнити від призову до радянської армії студентів богословської академії і духовної семінарії (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.3. – Д.1. – Л.40).

- ⁴⁵ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.3. – Д.1. – Л.41.
- ⁴⁶ Там же. – Л.50.
- ⁴⁷ Там же. – Д.8. – Л.30, 36.
- ⁴⁸ Там же. – Л.36.
- ⁴⁹ Там же. – Оп.1. – Д.77. – Л.1.
- ⁵⁰ Зазначені пункти були повторені у листі на ім'я М.Хрущова від 20 квітня 1945 р., в якому до його відома доводився план боротьби з УГКЦ у Західній Україні (див.: Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Упор. В.Сергійчук. – К., 2001. – С.42–43). Ще 5 завдань були включені з інших розділів цього документа.
- ⁵¹ Повний текст документа див.: *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – С.332–336.
- ⁵² ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.29. – Л.70–100.
- ⁵³ Там же. – Л.102.
- ⁵⁴ Там же. – Д.129. – Л.167.
- ⁵⁵ Там же. – Д.80. – Л.74.
- ⁵⁶ *Васильєва О.Ю.* Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. – С.184.
- ⁵⁷ *Сергійчук В.* Документи колишніх таємних архівів про ліквідацію греко-католицької церкви у 1944–1949 рр. // Розстріляна і відроджена церква (Матеріали науково-теоретичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом). – Івано-Франківськ, 2001 – С.122–124.
- ⁵⁸ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.130. – Л.353.
- ⁵⁹ *Летц Р.* Становище греко-католицької церкви у Чехословаччині у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. // Ковчег: Наук. зб. із церковної історії (Львів). – 2000. – №2. – С.183–288; *Марочій П.* Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька церква? // Ковчег. – 2003. – №4. – С.171–172.
- ⁶⁰ *Рар Г. (Ветров А.).* Пленённая церковь: очерк развития взаимоотношений между церковью и властью в СССР. – С.65.
- ⁶¹ *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і радянська держава (1930–1950). – С.185, 202.
- ⁶² ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.3. – Д.10. – Л.129.
- ⁶³ Там же. – Л.130.
- ⁶⁴ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – С.300.
- ⁶⁵ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.2. – Д.10. – Л.41.
- ⁶⁶ Там же. – Оп.1. – Д.78. – Л.13.
- ⁶⁷ Там же. – Д.80. – Л.184–185.
- ⁶⁸ Журнал Московской патриархии. – 1946. – №9. – С.56.
- ⁶⁹ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.65. – Л.1–3.
- ⁷⁰ Там же. – Л.15.
- ⁷¹ Там же. – Л.29–30.
- ⁷² Там же. – Л.5–6.
- ⁷³ Там же. – Д.80. – Л.154–155.
- ⁷⁴ Там же. – Д.129. – Л.128.
- ⁷⁵ Там же. – Оп.2. – Д.65. – Л.64.
- ⁷⁶ Там же. – Л.57.
- ⁷⁷ Там же. – Л.156–157.
- ⁷⁸ Там же. – Л.73.
- ⁷⁹ Там же. – Оп.1. – Д.65. – Л.53.
- ⁸⁰ Там же. – Д.294. – Л.225–226.
- ⁸¹ Там же. – Д.78. – Л.126.
- ⁸² Там же. – Л.106, 109.
- ⁸³ Г.Карпов доповідав, що тимчасовий комітет Всесвітньої ради церков має у своєму розпорядженні значні кошти – 250 тис. фунтів стерлінгів, наданих свого часу Джоном Рокфеллером, і планується зібрати ще 3–4 млн доларів, переважно у США, для потреб постійного комітету ВРЦ (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.80. – Л.132).
- ⁸⁴ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.294. – Л.82.

- ⁸⁵ Там же. – Д.149. – Л.126.
⁸⁶ Там же. – Д.294. – Л.56–58.
⁸⁷ Там же. – Л.1.
⁸⁸ Там же. – Л.25.
⁸⁹ Там же. – Л.57–58.
⁹⁰ Там же. – Д.295. – Л.76.
⁹¹ Там же. – Д.294. – Л.141.
⁹² Там же. – Л.228.
⁹³ Там же. – Л.109–110.
⁹⁴ Там же. – Д.295. – Л.19.
⁹⁵ Там же. – Л.103.
⁹⁶ Там же. – Л.63–66.
⁹⁷ Там же. – Л.72–74.

The article deals with the analysis of the events connected with the mysterious plan of the Soviet government to transform the Patriarchate of Moscow into the center of ecumenical orthodoxy and to use it in the foreign policy in the final stage of World War II and the post-war period to increase the ideological influence on the territory under its control.

В.О.Крупина*

ВЛАДА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ ГРОМАДЯН (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПОЧАТОК 1950-х рр.)

Стаття присвячена оцінці населенням діяльності повоєнної влади радянської України. Зазначається, що існувало як позитивне, так і негативне ставлення до владних дій. Незважаючи на складне матеріально-побутове становище, політична оцінка влади була високою.

Переможне закінчення Другої світової війни підняло авторитет радянської форми правління, представників центральної і місцевої влади. Неймовірно зросла популярність Й.Сталіна, адже перемога неодмінно пов'язувалась з його іменем. Громадяни з оптимізмом дивились у майбутнє, оскільки найскладніші випробування, як здавалося багатьом, були позаду. Перемога у війні підтверджувала тезу про «прогресивність соціалістичного ладу» і його перевагу над капіталізмом. Тобто реформи політичного устрою були недоцільні, система продовжувала функціонувати на тих самих засадах.

Частина країни перебувала в руїні й потрібна була злагоджена, копітка праця з відбудови народногосподарського комплексу. Громадяни небезпідставно сподівалися на всебічну допомогу влади, адже сформований у роки війни духовний моноліт «влада – народ» наперед визначав віру у самовіддачу всіх без винятку. В амбівалентній суспільній свідомості гору брали позитивні тенденції.

Існували латентні сподівання на якісно нове ставлення представників влади до своїх співвітчизників. Водночас ані центральна, ані республіканська влада не змінювали пріоритетів у розбудові держави – першочерговий розвиток виробництва групи «А» і залишковий принцип підтримки групи «Б». Спекулюючи на народному ентузіазмі, компартійно-радянському керівництву певний час удавалося тримати високі темпи відбудови, проте непродумана внутрішня політика вповільнила цей процес. У міру віддалення від війни трудовий героїзм видихався.

* Крупина Віктор Олександрович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.